

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Актуальність дослідження Слід сказати, що філософський аналіз проблеми соціального простору має свою, хоч і небагату, але багатолітню історію. Характеризуючи її, один з найбільш серйозних дослідників цієї проблеми П.Сорокін відзначав, що є дуже небагато спроб дати визначення соціальному простору, систематизувати відповідні поняття. Наскільки мені відомо, після Р. Декарта, Т. Гоббса, В. Лейбніца, В. Вайгеля і інших мислителів XVII століття лише Ф.Ратцель, Г.Зіммель і недавно Е.Дюркгейм, Р.Парк, Е.Богардус, Л. фон Візе та автор цих рядків намагалися приділити більшій уваги проблемі соціального простору і іншим питанням, з нею пов'язаним.

Виклад основного матеріалу. За хронологією, трансформацію підходів до розуміння соціального простору можна показати, починаючи з робіт представників класичних вчень. У прагненні надати методологічну єдність наукам про природу та суспільство О. Конт у праці «Курс позитивної філософії» [10] зазначав, що простір є важливим елементом, без якого досить складно формулювати закони. Він увів до наукового обігу поняття «соціальної відстані», «соціальної сили», обґрунтував ідею щодо тривимірності простору, виділивши в ньому 3 вісі: вісь X , що відображає величини економічного фактору, вісь Y – духовного та Z – морального фактора. Під соціальною відстанню між точками вчений трактував взаєморозуміння, що існує між індивідами, між групами та між індивідом і групою, в яку він входить. Варто зазначити, що для О. Конта та для інших прихильників школи позитивізму фактори простору не посідали основного місця в теоретичних конструкціях.

Подальший розвиток проблема простору отримала в роботах Е. Дюркгайма «Про деякі первісні форми класифікації» (1903), «Елементарні форми релігійного життя» (1912), деякі моменти аналізу простору суспільства можна зустріти вже у його дисертаційній роботі «Про розподіл суспільної

праці» (1894), але просторова детермінанта не виступала однією з центральних категорій аналізу суспільства [11].

Проблему простору він формулює тільки як проблему соціального простору, який розглядає як момент соціальної структури. Простір має бути диференційованим і організованим соціокультурно. Згідно з принципами соціологізму Е. Дюркгайма суспільство створює свій простір, що не перетинається з фізичним та географічним. На географічний простір соціальний простір накладає практики влади.

Суспільство авторитарно підтримує певне розуміння простору. Уявлення про простір і його структуру спільні для всіх членів суспільства, оскільки вони входять до однієї соціальної або цивілізаційної цілісності. Соціальний простір також може розглядатися як механізм об'єднання соціальних явищ, що безпосередньо впливають на спосіб життя соціальних утворень. У межах концепції Е. Дюркгайма простір суспільства не є продуктом «колективних уявлень», він сам є суттю «колективного уявлення».

Необхідно означити ще один напрям аналізу простору, засновником якого є Г. Зіммель. Він розглядає основні якості простору як форми, які враховуються у формоутвореннях спільного життя (*Gestaltungendes Gemeinschaftlebens*). Разом з тим, він не розглядав сам простір як діючий соціальний фактор, оскільки зміст форм залежить від компонентів, що наповнюють цей простір, а не від самого простору. Простір постає як феномен, що може сприйматися по-різному, у різних модусах. Саме Г. Зіммелю належить термін «соціологія простору». Так називалася його стаття, що вийшла у світ 1903 р. В цій і подальших роботах він дав нариси цілого проекту соціології простору, причому не лише в теоретичному, але і в прикладному аспектах [13]. У межах своєї роботи Г. Зіммель зазначає, що існують деякі «якості простору», які дозволяють пов'язати певні частини простору, відчути «солідарність» з ним (тобто ми маємо змогу говорити про територіальну ідентичність).

Саме територія може стати центром ідентичності. Соціологія простору отримала у Г. Зіммеля початкову глибоку розробленість, але так і не була

доведена до систематичного узагальнення і не отримала належної підтримки в наукових колах.

До дослідження проблем соціального простору принципово по-новому підійшов П. Сорокін [14]. Це було обумовлено тим, що він досліджував соціальний простір під кутом зору соціальної мобільності. Вчений звертається до порівняння геометричного та соціального просторів. Кожна з площин соціального простору формується під впливом певного типу відносин і володіє власною автономною логікою. Це свого роду «підпростори», структурні елементи єдиного соціального простору. Тому відмінність, яку він фіксує, полягає у тому, що геометричний простір є тримірним, а соціальний – багатомірним. Позиція П. Сорокіна щодо аналізу соціального простору мала певний вплив на розвиток теоретичного осмислення просторового феномену.

У контексті аналізу соціального простору, виникає необхідність відмітити підхід Т. Парсонса до цієї проблематики. Т. Парсонс у своїх роботах заперечував значення соціального простору для аналізу соціальних дій. Але у своїй праці «Соціальна система» Т. Парсонс вводить поняття територіальності, зазначаючи, що просторове або територіальне розміщення – це один з співвідносних атрибутів біологічного існування і тому не існує жодних конкретних дій, які б не відбувалися у просторі. Просторове розміщення вказує на те, у якому специфічному відношенні певний об'єкт перебуває або розташовується у просторі відносно інших об'єктів. Кожна соціальна група, кожна спільнота повинна мати окреме місце в просторі суспільства. Таким чином соціальний простір проектується на фізичний, соціальний капітал конвертується у просторовий і навпаки. Його наукові погляди на простір пов'язані з центральною для нього ідеєю нормативного порядку.

Має сенс розглянути підхід відомого французького соціолога П. Бурдьє. Творчість П. Бурдьє оцінюється як одна з найвпливовіших у розвитку сучасної теоретичної думки. Застосувавши структуралістський підхід, П. Бурдьє стверджує, що не лише в символіці, міфах, тощо, а й у самому соціальному просторі існують об'єктивні структури, незалежні від свідомості та волі агентів, здатні скеровувати їх на діяльність або уявлення. «Соціальні структури існують

одночасно і як реальність, яка дана через розподіл матеріальних ресурсів і засобів присвоєння престижних у соціальному плані благ і цінностей; і як реальність, що існує в уявленнях, у схемах мислення і поведінки» [15].

Саме на тлумаченні просторової організації суспільства, як втіленні в ньому соціальних структур зробив акцент П. Бурдьє. Простір суспільства, в його концепції іменується фізичним простором у соціальному навантаженні, а соціальна структура, як і вся сукупність соціальних відносин, – соціальним простором. Він обґрунтував важливість вивчення фізичного простору як необхідного елемента цілісного розуміння суспільства і соціальних процесів, що в ньому відбуваються. Простір суспільства автор розглядає у двох іпостасях: як зовнішню об'єктивовану структуру, яка утворюється через розподіл ресурсів, – реальність першого порядку, та реальність другого порядку, як безперервно конструйований соціальний світ через практичну організацію повсякденного життя соціальними агентами.

Соціальний простір П. Бурдьє подає як абстрактний, багатовимірний простір, що утворюється нескінченною кількістю функціональних полів та позиціями розміщених у полях агентів. «Соціальний простір сконструйовано так, що агенти, які займають схожі або сусідні позиції, знаходяться у схожих умовах, підкоряються схожим обумовленостям і мають усі шанси володіти схожими диспозиціями і інтересами, отже учиняти схожі практики» [15].

У той же час поле – це простір, у межах якого відбувається певна діяльність, тобто частина простору, обмежена чи виділена за певною ознакою тобто окремий вимір простору. Принциповою відмінністю кожного поля є специфічні правила гри, ставки та інтереси – логіка умов їхнього функціонування. Утворення нового поля передбачає якісний стрибок в умовах діяльності, створення нової «гри». Взаємозв'язки між полями нерівноцінні, найбільшу вагу у визначенні структури соціального простору на сьогодні має поле економіки – бо воно є базове, хоча часом і невідчутне. Структуру поля утворює нерівномірний розподіл об'єму співвідношення капіталів між агентами, внаслідок чого останні займають відмінні, унікальні позиції. Капітали виступають водночас інструментами, шансами і цілями боротьби в рамках

полів. Поняття капітал у концепції П. Бурдьє має позначати складну багатофункціональну властивість позиції агентів у соціальному просторі. Капітал як головний термін вибраний не дарма, оскільки його основне економічне значення найкраще описує сутність соціальної позиції. Усі соціальні відносини, у тому числі причетні до організації фізичного простору, пов'язані зі зміною об'єму та конвертацією капіталів [15].

Існує декілька видів капіталів, через які всі інші властивості агента виражаються і сприймаються як легітимні, серед них П. Бурдьє називає економічні, культурні, соціальні і символічні, усі вони тісно пов'язані між собою, хоча й мають неоднакову вагу. Але, зрештою, у подальшому аналізі культурний, соціальний та політичний капітал він подає як символічні, чим підводить до розуміння символічного капіталу (авторитет, репутація, визнання). Ця система капіталів завжди має найбільшу пояснюючу силу, де б ми її не використовували, але відносна вага кожного з капіталів змінюється від поля до поля, оскільки кожен із них має найбільшу цінність лише в полі, де він створюється і відтворюється відповідно до встановлених правил: економічний капітал у полі реалізації економічних практик, політичний – відповідно в полі політики тощо. Таким чином, капітал отримує соціальне навантаження, а всі його вказані значення – функції втілюються у класичному політекономічному визначенні.

Усі соціальні явища даного поля утворюють систему практик, які «заповнюють» простір між агентами. Конструктивна і динамічна структура зв'язків дозволяє сформулювати оригінальний погляд на соціальну реальність. «За допомогою конструктивізму я хочу показати, що існує соціальний генезис, з одного боку, схем сприйняття, мислення і дії, які виступають складовими частинами того, що я називаю габітусом, а з другого боку – соціальних структур і, зокрема, того, що я називаю полями або групами...» [15].

«Соціальна реальність», про яку говорив Е. Дюркгейм, є ансамбль незримих зв'язків, тих самих, що формують простір позицій, зовнішніх по відношенню одна до одної, визначених одні через інші за їхньою близькістю,

сусідством або дистанцією між ними, а також за відносною позицією: зверху, знизу або між, посередині.

В основі суспільства як реальності другого порядку лежить власне соціальний простір як простір соціальних позицій та переміщень між ними. Перехід соціального простору до соціальної стратифікації, яка найчастіше використовується в соціологічному аналізі, передбачає переведення його багатомірності в ієрархічну піраміду з кількома параметрами. Пояснення соціальних практик, на думку П. Бурдьє, має відбутися через аналіз тих сил, що лежать в їхній основі структури характеристик стилів життя агента чи класу агентів, структури символічного простору, визначеного всім комплексом цих структурованих практик, всіма типами та відмінностями стилів життя, які вже означені об'єктивно (іноді суб'єктивно), та через множину їхніх взаємозв'язків. Таким чином, соціальний простір, будучи структурованим у двох напрямках – загальний обсяг капіталів та їх співвідношення, припускає два типи переміщень соціальних агентів, які змішують традиційні вчення в межах одного вертикального сектора, тобто в тому самому полі, а також поперечні переміщення з одного поля в інше, яке може бути горизонтальним чи здійснюватися між різними рівнями. В останньому випадку відбувається поєднання обох типів переміщень. Найтиповішим є переміщення, які потребують зміни лише загального об'єму капіталу зі збереженням порядку домінування, поперечне домінування пов'язане з перетворенням у всій структурі активів індивіда, тому в індивідуальних траєкторіях спостерігається рідше.

Описаний соціальний простір є мислимою абстракцією, його реальність проявляється і відчувається лише через процеси, що відбуваються у фізичному просторі. Фізичний простір французький соціолог розуміє як об'єктивовану організацію соціального простору. П. Бурдьє міцно прив'язує ці дві категорії одну до одної, на його думку, фізичний простір утворюється подвійним розподілом благ як об'єктивованих чи інкорпорованих капіталів та агентів як біологічних індивідів. Як наслідок такого підходу виникають два рівні взаємного розміщення, де перший – це об'єктивація соціального простору (в

широкому розумінні) як всього суспільства. Вона є результатом взаєморозташування і частково накладання соціальних відносин і матеріальних носіїв різних полів у фізичному просторі: інкорпорованих чи об'єктивованих капіталів, що переходять один в одного. Ці капітали, які є джерелами капіталу чи цільовими капіталами (благами), знаходячись у певній точці простору, виступають атрибутами стилю життя та соціального статусу, цінністю якого в соціальній ієрархії і наділяють свій локус. Тож у результаті виникає ситуація, яка підкреслює нерівноцінність місць фізичного простору.

Нерівномірність благ, які наявні в кожній частині простору, і визначають його соціальну цінність для агентів. Останні прагнуть присвоїти ці блага шляхом оволодіння фізичним простором. Успіх наближення до значимого простору (локусу), оволодіння часом (швидкість переміщення у просторі) та присвоєння більшої позиції залежать у свою чергу від габітусу та капіталів, які має агент, а значить – від його позиції в соціальному просторі – так утворюється другий рівень розподілу. Тож, зазначає П. Бурдьє, фізичний і соціальний простір тісно взаємопов'язані, а соціальна структура розміщення агентів в економічному, політичному чи культурному полях прагне відтворитися, уречевитися у фізичному просторі. Він переконаний, що «можна порівнювати соціальний простір і географічний простір, в якому всередині виділяються області. Цей простір сконструйовано таким чином, що агенти, групи або інституції, які розміщуються в ньому, мають тим більше загальних властивостей, чим більше близькі вони в цьому просторі, і тим менше, чим більше вони віддалені один від одного» [15].

П. Бурдьє, акцентуючи на фізичному просторі, використовує ряд понять: шанси, які дають володіння ним, влада над простором, прибутки від його використання, боротьба за можливість наблизитися до благ (значимого локусу) – все це основні властивості капіталів, що дає право виділити специфічний просторовий капітал, який є необхідним інструментом у боротьбі кожного з полів у соціальному просторі. А звідси влада над часом і місцем перебування, яка є основою структуризації суспільства у фізичному просторі, як необхідний

параметр входить до сили агента; збільшуючи чи зменшуючи її, вона впливає на отримання соціальних прибутків.

Структуризація багатовимірного соціального простору намагається перенестися на тривимірний простір реального позиціонування індивідів, фірм, знаків. Тому теоретично кожне поле може задати свої координати організації фізичного простору, але практично всі вони взаємно підпорядковуються і утворюють єдину ієрархічну структуру фізичного простору для того чи іншого випадку (країни, організації, газети).

П. Бурдьє у своїх працях сформулював такі важливі поняття:

- соціальний простір як структура позицій агентів у багатовимірному просторі соціальних ознак та відношення (соціальних практик) між ними. Структуру соціального простору створюють чотири поля практик: поле економіки, соціальне поле, культурне, поле політики, що визначають багатовимірність простору;
- фізичний простір як територіальна організація суспільства, яка визначається сукупністю місць із різною забезпеченістю ресурсами (капіталами);
- відношення між соціальним та фізичним просторами, які ніколи не бувають тотожними, але завжди взаємозалежні, оскільки соціальна значущість місць визначається за характеристиками об'єктивованих у них капіталів і навпаки. Фізичний простір визначається за взаємними зовнішніми сторонами частин, які його утворюють, в той час, коли соціальний простір – за взаємовиключенням позицій, що його утворюють. У П. Бурдьє фізичний простір є соціальною конструкцією та проекцією соціального простору, соціальна структура в об'єктивованому стані, об'єктивація та натуралізація минулих та чинних соціальних відносин. П. Бурдьє зазначає, що діяти у суспільстві можна, тільки посідаючи певну позицію у соціальному просторі;
- розрізнення між сконструйованими на основі спільності позицій «класами на папері» і «практичними групами», де лише останні можуть виступати суб'єктами діяльності; символічна боротьба як боротьба концепцій соціальних структур, що виступає атрибутом владних відносин.

Необхідно відмітити, що П. Бурдьє звернув увагу на різнобічний аналіз просторових феноменів у суспільному житті. Він створив одну з фундаментальних конструкцій соціального простору.

На особливу увагу заслуговує позиція Е. Гідденса в процесі дослідження соціального простору. Е. Гідденс, починаючи з 70-х років ХХ століття, відмічав необхідність аналізу просторово-часового континууму. Він, спираючись на філософію М. Гайдеггера і Дж. Міда, соціологію І. Гофмана і А. Шюца, глибоко досліджував ряд аспектів проблематики простору [16]. Науковець зазначає: якщо у минулому соціальні практики були безпосередньо пов'язані з локальним просторовим контекстом, то в сучасних умовах спостерігається відокремлення соціальних відносин від конкретного місця. Це призводить до послаблення «почуття простору». Тобто, йдеться не про зникнення реального фізичного або соціального просторів, а про зміну особливостей в його сприйнятті.

Критичний аналіз сучасної суспільної ситуації здійснив німецький соціолог У. Бек. У своїй роботі «Що таке глобалізація?» У. Бек розглядає вплив глобалізаційних процесів на зміну соціального простору [17]. Він зазначає, що ми вже досить давно живемо в глобальному суспільстві і уявлення стосовно того, що існують замкнуті простори, перетворилося на фікцію. У. Бек вводить поняття «транснаціональний соціальний простір». Розробляючи концепцію суспільства ризику, У. Бек зазначає, що проблематизація нових ризиків транснаціональними соціальними рухами і інституціоналізація ризиків у формі міжнародних конвенцій і організацій формують світове суспільство як єдиний, хоча і багатовимірний, поліцентричний, контингентний, політизований (але не організоване у формі держави) транснаціональний соціальний простір. Процес перетворення суспільства ризику на глобальне У. Бек вважає настанням якісно нового стану, який він називає «другою сучасністю».

Висновки. Отже, поняття «простір» належить до однієї із фундаментальних категорій філософії, яка відтворює універсальні властивості матеріального світу та основні форми буття дійсності. Водночас простір – це своєрідна форма пізнання об'єктивної реальності, що формується на основі

суспільно-історичного досвіду і змінює свій зміст відповідно до глибини наукового розуміння світу.

Соціальний простір виступає як поле соціальної діяльності, що містить сукупність значимих соціальних груп, індивідів, об'єктів у тому чи іншому їх взаємному розташуванні, є базовим елементом суспільної матерії. Складність вивчення категорії «соціальний простір» полягає в тому, що саме поняття соціального простору має інтердисциплінарний характер, оскільки проблематика простору є предметом досліджень соціологів, політологів, філософів, істориків, культурологів та представників ряду інших наук.

Література:

1. Энциклопедический словарь Кирилла и Мефодия. Мультимедиа издание – М, 1999.
2. Философский словарь / Под ред. Розенталя М. М. – М.: Политиздат, 1972, – 495 с
3. Бичко І. В. Філософія. Курс Лекцій / І. В. Бичко. – К: Либідь, 1993. – 575 с.
4. Мороз С. А. Методологія географічної науки / С. А. Мороз, В. І. Онопрієнко, С. Ю. Бортник. – К: Заповіт, 1997. – 333 с.
5. Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы / М. Д. Ахундов – М.: Наука, 1982, – 223 с.
6. Декарт Р. Избранные произведения / Рене Декарт. – М.: 1950. – 712 с.
7. Кант И. Сочинения / И. Кант, т. 1. – М: 1963. – 543 с.
8. Култашев Н. Б. Проблемы теории географического познания. Общенаучные и философские предпосылки / Н. Б. Култашев – Тверь: 1994. – 172 с.
9. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Соч. / Ф. Энгельс, К. Маркс. – М: Политиздат, 1962. – (2-е).
10. Конт О. Курс позитивной философии / О. Конт // Антологии мировой философии. – Т. 3. / О. Конт. – М, 1971. – С. 500 –586.
11. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М: Наука, 1991. – 576 с. – («Социологическое наследие»).

12. Дюркгейм Э. О некоторых первобытных формах классификации. К исследованию коллективных представлений / Э. Дюркгейм, М. Мосс // Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии / Э. Дюркгейм, М. Мосс. – М, 1996.
13. Зиммель Г. Социальная дифференциация: социологические и психологические исследования / Г. Зиммель // Созерцание жизни. Избранное. Т. 2. / Г. Зиммель. – М: Юристъ, 1996. – С. 410.
14. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. – М: Политиздат, 1992. – 543 с.
15. Бурдьё П. Социология социального пространства / П. Бурдьё; пер. с фр.; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. – М: Институт экспериментальной социологии; СПб: Алетейя, 2007. – 288 с.
16. Гидденс Э. Устройство общества: очерк теории структуризации / Э. Гидденс / М: Академический проект, 2003. – 528 с.
17. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек. – М., 2001. – 480 с.